

СОЦИАЛНО РАЗВИТИЕ НА ОБЛАСТИТЕ ЗА ПЛАНИРАНЕ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

В статията се изследва състоянието на образованието, пазара на труда и демографските процеси в Република България, провежден многомерен сравнителен анализ за оценка на социалното развитие на страната

Социалното развитие е най-често обект на изследване при измерване и анализиране на регионалните различия посредством система от обобщени показатели за инфраструктурната осигуреност, доходния статус на населението, както и показатели за равнището на безработицата и демографските процеси.

Достигнатата степен на социално-икономическо развитие на регионите за планиране в страната е предпоставка за човешкото развитие. От своя страна човешкият фактор съдейства за повишаване равнището на социално-икономическото развитие. В оперативната програма за регионално развитие¹ са посочени две конкретни средносрочни цели: засилване конкурентоспособността на икономиката с оглед постигането на висок и устойчив растеж; и развитие на човешкия капитал с цел осигуряване на по-висока заетост, доходи и социална интеграция.

В настоящата разработка **обект на изследване** е регионалното развитие на териториалните единици. **Предмет на разработката** е изучаване на различията в регионалното развитие между районите и областите в Република България. **Основната цел** е оценка и анализ на социалното развитие на районите и областите на планиране, чрез приложение на статистико-математически и иконометрични методи и модели. За изследването са използвани информационните масиви за районите, областите и общините в Република България за 2008 г.² и налична информация от Националния статистически институт.

За целите на планирането, програмирането, управлението, ресурсното осигуряване, наблюдението и оценката на регионалното развитие се обособяват райони, които се разделят на нива в съответствие с изискванията на общата класификация на териториалните единици за статистически цели, прилагана в Европейския съюз. В Република България са обособени шест района за планиране съобразно с изискванията на регионалното планиране и по-специално с изискванията на Европейския съюз, където районите от второто равнище на Номенклатурата на териториалните статистически единици (NUTS II) са основен обект за планиране, програмиране, прилагане и наблюдение.³ Районите (ниво 2), не представляват административно-териториални единици и съгласно Закона за регионално развитие от 31 август 2008 г. са с променен териториален обхват, както следва: Северозападен район, включващ областите Видин, Враца, Ловеч, Монтана и Плевен; Северен централен район (с области Велико Търново, Габрово, Разград, Русе и Силистра); Североизточен район (Варна, Добрич, Търговище и Шумен); Югоизточен район (Бургас, Сливен, Стара Загора и Ямбол); Югозападен район (Благоевград, Кюстендил, Перник, Софийска и София); и Южен централен район (Кърджали, Пазарджик, Пловдив, Смолян и Хасково).

¹Оперативна програма "Регионално развитие" 2007-2013, МРРБ, Главна дирекция "Програмиране на регионалното развитие", С., 2007 г, <http://www.mtitc.government.bg/upload/docs/OPRD.pdf>.

² Районите, областите и общините в Република България 2008, НСИ, С., 2010.

³ Национална стратегия за регионално развитие на Република България за периода 2005-2015 г., Обн. ДВ. бр.42 от 17 Май 2005 г.

В резултат от промените в обхвата на районите за планиране (ниво 2) се увеличава значително територията на Северозападен и Югоизточен район. Единствено Югозападен район запазва състава си. Тези промени са с цел намаляване на регионалните различия на основните социално-икономически показатели по райони за планиране.

Таблица 1. Площ, гъстота на населението и населени места към 31.12.2008 г. по райони за планиране

Райони за планиране	Площ (кв. км.)	Земеделска земя		Гъстота на населението (души/км ²)	Население	Населени места	Градове	Села
		Общо	в т.ч. обраб. площ					
		(дка)			брой			
България	111001,9	63764817	49769279	68,7	7606551	5304	253	5051
Северозападен	19070,3	13282060	10898795	48,4	916054	646	45	601
Северен централен	14974,0	10190345	8522408	62,0	924273	996	39	957
Североизточен	14487,4	9867140	8550037	68,5	991471	721	29	692
Югоизточен	19798,7	11311737	9144922	56,8	1121569	683	38	645
Югозападен	20306,4	8698653	5269358	104,1	2115042	952	48	904
Южен централен	22365,1	10414882	7383759	68,9	1538142	1306	54	1252

С най-обширна територия (20,15%) остава Южният централен район, включващ 1306 населени места. Северозападният район обхваща най-голяма част от земеделската земя на страната, но въпреки включването в състава му на две области (Ловеч и Плевен), по показателя гъстота на населението той остава на последно място (48,4 души/км²). Югозападният район запазва водеща позиция по брой души на квадратен километър, благодарение на постоянната миграция към столицата на България. Най-много жители има в Югозападния район за планиране – 27,81%, следван непосредствено от Южния централен район – с 20,22% от населението на страната.

Мрежата от населени места на територията на страната е сравнително равномерно развита. Неравномерно обаче е разпределението на мрежата от големите градове, които са основа на социално-икономическото развитие. Известно е, че населението е концентрирано, където са големите икономически центрове. В таблица 2 общините са ранжирани според показателя гъстота на населението, като водещите позиции се заемат съответно от общините Пловдив, Варна, Столична и т.н. Данните сочат, че 50,4% от населението е съсредоточено в 26 общини, на 11,03% от територията на страната, съответно 70,0% от населението – на 29,3% от територията.

Гъстотата на населението се променя от 3397 души на кв. км. за Пловдив, до 4,2 човека/км² за община Трекляно (за последните две общини – Куклен и Сопот – няма информация за гъстотата на населението и територията, която те заемат). Първите 30% от населението на страната с най-голяма гъстота (вж. таблица 2 – данните са групирани по признака гъстота на населението в низходящ ред) живее в шест общини (Пловдив, Варна, Столична община, Ямбол, Добрич и Бургас) и заема 2,16% от територията на страната. Съответно последните 30% от населението с най-малка гъстота живее в 190 общини и е разположено на 70% от територията на страната. Следователно големите градове, които са и развити

икономически центрове, имат население с голяма концентрация, докато в малките градове, респ. общини се наблюдава изходяща миграция от тях към големите градове, което обуславя наличието на големи вътрешно регионални различия.

Таблица 2. Площ, гъстота на населението и населени места към 31.12.2008 г. по общини

№	Статистически общини	Гъстота на населението	Площ кв. км.	Населени е брой	Кумулирано население		Кумулирана площ	
		човека/км ²			брой	%	кв. км.	%
1	Пловдив	3 397,0	102,0	346425	346425	4,5	102,0	0,09
2	Варна	1 365,6	237,5	324321	670746	8,8	339,5	0,31
3	Столична	922,2	1 348,9	1243924	1914670	25,1	1 688,4	1,52
4	Ямбол	860,9	90,7	78104	1992774	26,1	1 779,1	1,60
5	Добрич	855,2	109,0	93232	2086006	27,4	1 888,1	1,70
6	Бургас	399,8	512,2	204821	2290827	30,0	2 400,4	2,16
7	Русе	372,2	469,2	174637	2465464	32,3	2 869,6	2,59
14	Стара Загора	161,9	1 019,4	164997	3071043	40,3	6 246,1	5,63
22	Благоевград	122,9	620,1	76242	3561970	46,7	9 834,5	8,86
42	Свищов	79,0	625,3	49410	4627367	60,7	20 714,4	18,66
262	Трекляно	4,2	257,8	1094	7606397	99,8	111 001,9	100,00

Население и демографски процеси. Населението на страната е намаляло през 2008 г. с 876 души. Общият брой на емигрантите за годината е 2112 души, като преобладаващата част от тях са жени (63,73%). Мигрантите, които се заселват (или завръщат) в България са само 1236 души, като мъжете макар и с малко преобладават (54,5%). Основна причина за малките различия на имигрантите по полов признак е, че те са предимно семейни двойки, които се заселват в България. От българските емигранти жените са по-мобилната част от населението, като при тях периодът на емиграция е за няколко месеца (краткосрочна емиграция).⁴

Важен аспект при анализа на населението е неговото класифициране според признака възраст и по-конкретно разпределението му в подтрудоспособна, трудоспособна и надтрудоспособна възраст (данните в таблица 3 са групирани във възходящ ред по признака "0-14, 65+/15-64 г."). При повечето области в Република България най-голям е относителният дял на трудоспособното население в областния център. Причините са, че там има повече възможности за трудова реализация и по-добри условия на живот. Осем общини изпреварват своите областни центрове по този показател: Свищов (област Велико Търново), Несебър (област Бургас), Доспат, Мадан и Златоград (област Смолян), Джебел (област Кърджали) и Дупница (област Кюстендил). Това означава, че в тези градове има условия за обновление и развитие чрез осигуряване на качествена селищна среда, производство на стоки и услуги, с което се осигурява заетост на трудоспособното население.

Подобни изводи могат да се направят и като се анализират възрастовите съотношения между групите население в подтрудоспособна, трудоспособна и надтрудоспособна възраст. Първият коефициент в таблица 3 дава информация

⁴ Цанова, Ст., Анализ на ефектите от външната миграция на населението Годишник на СА "Д.А. Ценов" Свищов т. СХ, 2008.

колко деца се падат на 100 души в трудоспособна възраст. С най-благоприятно положение по този признак е община Николаево (област Стара Загора) с близо 39 деца на 100 души в трудоспособна възраст, т.е. това е общината с най-голяма раждаемост за последните 15 години.

Таблица 3. Възрастови съотношения през 2008 г. по общини

№	EKATTE	Статистически общини	Коефициенти на възрастова зависимост (%)				
			0-14 г./ 15-64 г.	65+ г./ 15-64 г.	0-14, 65+ г./ 15-64 г.	65+ г./ 0-14 г.	60-64 г./ 15-19 г.
1	BLG03	Благоевград	16,93	15,42	32,35	91,11	87,21
2	DOB28	Добрич	18,20	16,46	34,65	90,44	99,70
3	VTR28	Свищов	12,40	22,31	34,71	179,96	89,68
4	SML16	Мадан	16,84	17,96	34,80	106,62	100,00
5	SML10	Доспат	17,91	17,12	35,04	95,61	69,93
6	BGS15	Несебър	17,93	17,25	35,18	96,22	108,73
7	SML11	Златоград	16,12	19,83	35,95	122,98	106,04
8	VTR04	Велико Търново	15,51	20,83	36,34	134,31	122,38
9	PDV43	Сопот	17,20	19,15	36,35	111,28	99,39
10	PDV22	Пловдив	18,42	18,35	36,76	99,60	105,28
11	PDV15	Лъки	12,18	24,99	37,17	205,19	111,06
12	JAM26	Ямбол	20,04	17,35	37,39	86,56	83,61
13	VAR06	Варна	19,55	18,14	37,69	92,80	114,87
14	BGS04	Бургас	19,43	18,41	37,84	94,72	106,04
15	RSE27	Русе	16,64	21,21	37,85	127,52	114,49
16	SOF46	Столична	17,49	20,37	37,86	116,45	127,10
.....							
45	VID09	Видин	18,40	24,79	43,19	134,78	126,99
.....							
264	KNL31	Невестино	8,32	116,51	124,83	1400,00	336,36

Тълкуването на втория коефициент е колко лица на възраст над 65 години се падат на 100 души в трудоспособна възраст. Минимумът по този показател се пада на Благоевград. Третото съотношение може да се представи като сума от първите две, тъй като имат общ знаменател, т.е. колко души в извънтрудоспособна възраст се падат на 100 души на възраст 15-64 години, или например за Благоевград – 100 души в трудоспособна възраст издържат 32-ма в извънтрудоспособна – това е минимума по този признак.

Най-неблагоприятна е комбинацията от възрастовите съотношения за община Невестино (област Кюстендил), при която на 100 души в трудоспособна възраст се падат близо 125 души извън нея (т.е. всеки 4 човека издържат себе си и общо 5 други). При последния коефициент тълкуването на съотношението е най-общо: възрастно (предпензионна възраст 60-64 г.) към младо население (15-19 г). Тук водещо място в класацията с положителен знак заема община Сатовча (област Благоевград), при съотношение 46 души в предпензионна възраст към 100 души в тинейджърска възраст; и с отрицателен знак – община Бойница (област Видин), при която на 100 души младо население се падат 540 души на възраст 60-64 години. В първия случай младите хора, на които им предстои да започнат трудова дейност, са над два пъти повече от тези, които преминават в пенсионна възраст – това е благоприятна тенденция за региона. При втория случай няма достатъчно млади хора, които да заместят излизащите в пенсионна възраст, което от своя страна ще доведе до негативни тенденции във всички сфери на обществения живот за региона.

Изменението на населението в резултат от естествения прираст за 2008 г. е с – 32811 души. Този показател е отрицателен за всички райони за планиране. Първо място с минимален естествен прираст се заема от Северозападен район с намаление от 9008 души (27,45% от общото намаление), следван от Северен централен район с – 6364 души (19,40%). Най-малко е намалението на населението в Североизточен район –2488 души (7,58% от общото изменение). В таблица 4 е представена информация за естествения прираст на населението по общини:

Таблица 4. Естествен прираст на населението по пол през 2008 г. по статистически общини

(бр.)

EKATT E	Статистическа и общини	Естествен прираст			EKATTE	Статисти- чески общини	Естествен прираст		
		общо	мъже	жени			общо	мъже	жени
GAB05	Габрово	-516	-272	-244	BGS01	Айтос	82	35	47
GAB29	Севлиево	-389	-185	-204	BGS04	Бургас	53	-43	96
HKV09	Димитровград	-571	-299	-272	BGS15	Несебър	11	-23	34
HKV34	Хасково	-342	-176	-166	BGS18	Руен	89	14	75
JAM25	Тунджа	-446	-227	-219	BLG02	Белица	25	18	7
KNL29	Кюстендил	-492	-255	-237	BLG03	Благоевград	75	-12	87
LOV18	Ловеч	-528	-279	-249	BLG11	Гоце Делчев	80	30	50
LOV34	Троян	-312	-167	-145	BLG13	Гърмен	42	25	17
PAZ19	Пазарджик	-320	-198	-122	BLG42	Сатовча	59	38	21
PDV01	Асеновград	-306	-170	-136	BLG53	Якоруда	8	1	7
PDV23	Първомай	-400	-224	-176	KRZ08	Джебел	3	-1	4
PER32	Перник	-690	-408	-282	KRZ16	Кърджали	27	15	12
PVN10	Долна Митрополия	-331	-194	-137	KRZ21	Момчилград	26	11	15
PVN24	Плевен	-413	-302	-111	PAZ08	Велинград	24	-15	39
RSE27	Русе	-695	-326	-369	PAZ21	Пещера	37	8	29
SLS31	Силистра	-412	-252	-160	PAZ24	Ракитово	37	12	25
SOF46	Столична	-804	-393	-411	PDV22	Пловдив	323	170	153
SZR12	Казанлък	-380	-230	-150	PDV39	Кричим	9	-3	12
SZR31	Стара Загора	-322	-169	-153	SFO58	Челопеч	0	-2	2
TGV24	Попово	-312	-155	-157	SHU10	Върбица	20	14	6
VID09	Видин	-582	-310	-272	SLS15	Кайнарджа	15	-4	19
VRC10	Враца	-354	-252	-102	SLV11	Котел	42	27	15
VTR04	Велико Търново	-324	-175	-149	SZR38	Николаево	10	9	1
VTR06	Горна Оряховица	-371	-202	-169	TGV22	Омуртаг	23	2	21
VTR22	Павликени	-376	-195	-181	VAR06	Варна	660	285	375
VTR28	Свищов	-348	-203	-145	VAR13	Долни чифлик	3	6	-3

В лявата част на таблицата са първите 26 общини с най-голямо намаление на населението по този показател, сортирани по области. Водещо място по минимален естествен прираст заемат общините: Столична (-804 души), Русе (-695 души), Перник (-690 души) и Видин (-582 души).

В дясната част на таблицата са всичките 26 общини (от общо 264) с положителен естествен прираст, отново сортирани по области. Максималната стойност по този показател се заема от община Варна (с 660 души увеличение), следвана от община Пловдив (323 души) и общините, принадлежащи към област Бургас: Руен (89 души) и Айтос (82 души).

Населението на България към 31.12.2009 г. е 7585131 души. За последните пет години населението е намаляло с над 196 хиляди души, дължащо се на външната миграция и отрицателния естествен прираст. Само за 2008 г. населението намалява с 32811 души в резултат от отрицателния естествен прираст и само с 864 души дължащо се на салдото от външната миграция. Следователно основната причина за намаляване на българското население през последните години е на първо място застаряването на населението и промените в репродуктивните му нагласи. Последните до голяма степен се дължат на ниския жизнен стандарт.

Таблица 5. Средногодишен темп на изменение и среден абсолютен прираст на българското население по периоди

Година	Население	Период	Средно Годишен темп на изменение	Среден абсолютен прираст	Период	Средно Годишен темп на изменение	Среден абсолютен прираст
	брой	години	%	брой		години	%
1988	8981000				-	-	-
1997	8312100	9	99,14	-74322	21	99,20	-66470
2000	8170172	3	99,43	-47309	12	99,24	-60581
2002	7868468	2	98,14	-150852	9	99,18	-65005
2004	7781161	2	99,44	-43654	7	99,48	-40477
2006	7699020	2	99,47	-41071	5	99,49	-39206
2009	7585131	3	99,50	-37963	3	99,50	-37963

За последните 30 години българското население е най-многобройно през 1988 г. – близо 9 млн. души. В следващите години (до 2009 г. включително) тенденцията е изцяло в посока намаление. В таблица 5 са изчислени средногодишният темп на изменение и средният абсолютен прираст на населението по периоди. За периода 2000-2002 г. е регистрирано най-голямо намаление в броя на населението – с 150852 души. Основната причина е отварянето на границите за свободно движение на хора, в резултат на което емиграцията чувствително се увеличава. На по-късен етап тези процеси се свеждат до по-нормални граници. За последните три години (2006-2009 г.) българското население намалява средногодишно с 37963 души (средногодишният темп на прираста за същия период е – 0,5%) , като това намаление се дължи предимно на отрицателния естествен прираст и след това на външната миграция.

Като резултат от горните разсъждения може да се каже, че продължават негативните тенденции в развитието на демографските процеси, което от своя страна води до промени във възрастовата структура на населението – задълбочава се процесът на неговото застаряване. Основната причина е ниският жизнен стандарт на населението, в резултат от проблемите, съпътстващи икономическото развитие на страната.

Пазар на труда. Съществуват значителни вътрешнорегионални различия по отношение на човешките ресурси и пазара на труда, съпоставими с тези на икономическото развитие. Икономически активното население включва две категории лица: заети и безработни. При анализиране на безработицата в регионален аспект важните акценти, които ще бъдат поставени са за равнището на безработица на ниво район, област и община, с акценти за дял на продължително безработните лица и младежката безработица.

Равнището на безработица към 31.12.2008 г. на национално ниво е 5,6%, като стойностите му по общини варират от 1,3% до 41,9%. Двете общини с най-високо ниво на безработица, достигащо максимума по този показател са в Шуменска област (Никола Козлево и Каолиново). Продължително безработните лица и при двете общини надхвърлят 60% от общия брой безработни. Има и други общини, при които безработните с продължителност на регистрацията повече от една година са преобладаващата част от общият им брой. В общините Омуртаг (област Търговище) и Грамада (област Видин) техният относителен дял надхвърля 70%.

Известно е, че безработните, останали за дълго без работа губят трудовите си навици, квалификацията (ако имат такава), както и мотивацията си за работа. Обикновено това са хора с основно или по-ниско образование, без притежаване на квалификационна степен, от етническите малцинства, които предпочитат да живеят с минимални средства, предимно социални помощи от държавата. Все повече се работи в тази посока, с цел да се променят законите и да се обхване по-голяма част от продължително безработните лица по различни програми на заетост.

Другата голяма група безработни, на която се обръща особено внимание от страна на държавата, това са младите хора на възраст до 29 години, които нямат трудов стаж по придобитата специалност. Общозвестно е, че това е необходимо условие, което се поставя от повечето работодатели при започване на работа. И тук държавата предоставя варианти, за да се наемат младите хора, без да имат стаж по специалността. Картината при младежката безработица на ниво община е: минимална стойност е на община Иваново (област Русе) с 5 % относителен дял на безработните млади хора в общия брой; и максимална в размер на 40,54 % за община Челопеч (област София), т.е и при младежката безработица има значителни регионални различия, произтичащи от конкретните условия за всяка община.

Заетите лица⁵ са основната група от икономически активното население. Те представляват 50,8% от населението в трудоспособна възраст на България за 2008 г. Над средната стойност по този показател е само Югозападен район с 57,4 %, при два от районите (Източна България) работещите обхващат над половината от населението в трудоспособна възраст, а Северозападен район отново заема последното място с коефициент на заетост от порядъка на 44,5 %. Според коефициентите на икономическа активност разпределението по райони е общо взето същото, както и при коефициента на заетост.

В таблица 6 са включени първите и последните пет области, подредени по признака коефициент на заетост в низходящ ред. Максималната стойност по този показател отново е за столична област – 61,5%, а най-малка отново за област Видин (39,1 %). На областно ниво безработицата е с най-ниски значения на коефициента при Кърджали (1,5 %), Благоевград (1,8 %) и Габрово (2,0 %) и с най-високи: Шумен (16,7 %), Разград (14,9 %) и Видин (12,9 %).

Има големи различия в регионален аспект по отношение на достъпа до добро и качествено образование. Населението в по-отдалечените от регионалния център места, формиращо групите с нисък доход и етническите малцинства е изложено на риск от икономическо и социално изолиране. Това на

⁵ *Работната сила* включва лицата на 15 и повече навършени години, които влагат (заети лица) или предлагат (безработни лица) своя труд за производство на стоки и услуги. *Лицата, извън работната сила* са тези на 15 и повече навършени години, които не са заети, нито безработни през наблюдавания период. *Коефициентът на икономическа активност* представлява съотношение между работната сила и населението на 15 и повече навършени години. *Коефициентът на заетост* е съотношение между броя на заетите лица и населението на 15 и повече години. *Коефициентът на безработица* е съотношение между броя на безработните лица и работната сила

свой ред води до увеличаване на разходите от страна на държавата за обезпечаване на евентуалната безработица и бедност.

Задачата пред образователната система е да задоволява изискванията на растящата конкурентноспособност и основана на знанието икономика, посредством приемане и прилагане на необходимите реформи за качествено образование. Изискванията са по отношение на по-високата производителност на труда, а следователно и по отношение на наличността от квалифицирана работна сила, която е основен фактор за икономическия растеж.

Таблица 6. Работна сила, коефициенти на икономическа активност, заетост и безработица през 200 г. по статистически райони

Статистически райони	Работна сила – хиляди души			Лица извън работната сила хиляди	Коефициент на икономическа активност %	Коефициент на заетост %	Коефициент на безработица %
	Всичко	Заети	Безраб.				
България	3 560,4	3 360,7	199,7	3 056,4	53,8	50,8	5,6
Северозападен	386,8	359,3	27,4	420,7	47,9	44,5	7,1
Северен централен	409,3	374,4	34,9	405,7	50,2	45,9	8,5
Североизточен	469,8	429,1	40,6	379,9	55,3	50,5	8,6
Югоизточен	498,3	469,4	28,9	462,6	51,9	48,8	5,8
Югозападен	1 092,2	1 060,2	32,0	754,7	59,1	57,4	2,9
Южен централен	704,1	668,3	35,8	632,8	52,7	50,0	5,1
София (столица)	685,3	668,2	17,1	401,7	63,0	61,5	2,5
Благоевград	164,5	161,5	3,0	117,8	58,3	57,2	1,8
Варна	225,9	216,1	9,8	168,1	57,3	54,8	4,3
Смолян	68,6	61,1	7,5	44,0	60,9	54,2	10,9
Габрово	62,6	61,4	1,2	55,1	53,2	52,1	2,0
.....							
Враца	83,6	76,0	7,5	91,4	47,8	43,5	9,0
Търговище	54,5	48,6	5,9	58,2	48,4	43,1	10,8
Кърджали	57,3	56,5	0,9	76,2	42,9	42,3	1,5
Разград	55,3	47,0	8,2	60,6	47,7	40,6	14,9
Видин	44,4	38,7	5,7	54,6	44,9	39,1	12,9

При анализиране на заетите лица по образователна степен, с най-голям относителен дял за страната, са тези със средно професионално образование (40,43%). Водещите позиции по този признак са за областите: Ямбол, Монтана, Габрово Кюстендил, Враца и Русе. При тях делът на заетите със средно професионално образование надхвърля 50% от общия брой заети по области. С най-голям дял са заетите лица с основно и по-ниско образование в областите Кърджали (34,34%), Бургас (29,57%) и Търговище (25,72%), т.е. от 1/3 до 1/4 от заетите лица в тези области са с ниска образователна степен.

Относителният дял на заетите лица с висше образование по области се променя в диапазона от 46,18% за столицата до 14,30% за Благоевград. Водещите позиции след столицата се заемат от Велико Търново, Варна, Габрово и Русе. Това означава, че три от водещите области по този признак са на територията на Северен централен район и това съответно го извежда на второ място след Югозападния. Делът на високообразованото население в Югозападния район е най-висок поради влиянието на столицата, която има най-добрите образователни характеристики на населението в страната.

Населението с висше образование е съсредоточено предимно в областните центрове. Делът на завършилите висша образователна степен от работещите в България в момента е значителен. От друга страна, районите и областите, в които има повече села се характеризират с по-голям относителен дял на групи от населението с по-ниско образование.

Значими регионални различия са налице в стойностите на показателите за всички аспекти на функционирането и развитието на пазара на труда – заетост и безработица, образователна и демографска структура на работната сила. Не на последно място по важност е анализирането на регионалните различия в зависимост от *възнаграждението* на заетите лица (таблица 7).

Таблица 7. Средна годишна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение през 2008 г. по икономически дейности и статистически райони

Икономически дейности	Северо-западен	Северен централен	Северо-източен	Юго-източен	Юго-западен	Южен централен
1	2	3	4	5	6	7
Финансови и застрахователни дейности	10 991	11 024	10 881	10 475	16 370	10 879
Информационни и далекосъобщителни услуги	6 341	6 126	7 836	8 239	16 188	6 867
Производство и разпределение на ел. и топлоенергия и газ	16 994	10 058	11 916	12 821	12 038	12 447
Добивна промишленост	6 624	8 271	9 064	13 049	8 225	10 181
Професионални дейности и научни изследвания	4 826	4 665	6 655	6 517	10 812	4 856
Държавно управление	7 596	7 851	8 016	8 425	11 102	7 753
Транспорт, складиране и пощи	5 121	5 868	8 914	6 461	9 778	4 940
Образование	6 276	6 688	6 972	6 921	7 509	6 701
Операции с недвижими имоти	4 845	4 529	5 379	4 884	8 909	4 887
Хуманно здравеопазване и социална работа	6 201	6 215	6 828	5 989	7 821	6 699
Дейности, свързани с води; управл. на отпадъци и възст.	5 715	6 144	7 239	6 676	7 585	5 643
Преработваща промишленост	5 000	5 334	6 052	6 266	6 425	4 982
Строителство	4 899	4 793	5 173	5 366	6 158	5 116
Култура, спорт и развлечения	4 423	4 582	4 500	5 462	6 432	4 563
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	3 542	3 713	4 096	3 772	7 455	3 745
Селско, горско и рибно стопанство	4 550	4 813	5 139	4 674	4 533	4 472
Други дейности	3 638	3 792	3 802	3 940	5 730	3 765
Административни и спомагателни дейности	2 932	3 021	3 792	3 870	4 474	3 740
Хотелиерство и ресторантьорство	3 214	3 201	4 191	3 814	4 455	3 429

Различията в заплащането на труда са от една страна по райони и области, а от друга по икономически дейности. Най-добре платените браншове в страната са на първо място: финансовите и застрахователните дейности (2,22 пъти над средната РЗ

за страната), следвани от информационните и далекосъобщителните услуги (2,13 пъти) и производството и разпределението на електрическа и топлоенергия и газ (1,99 пъти). Малко над средното равнище са четири икономически дейности: образование, операции с недвижими имоти, здравеопазване и дейностите, свързани с възстановяване на околната среда. Професиите в областта на хотелиерството и ресторантьорството; административните дейности и селското стопанство са с най-ниско заплащане. Ранжирането на заплащането на различните професии по райони за планиране се различава от средното за страната, но общо взето разместването е в съседни позиции.

Средногодишната заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение през 2008 г. по области на планиране се изменя в диапазона от 9144 лв. за столична област до 4799 лв. за област Видин (само 0,52 пъти от заплащането в столицата). Това означава, че има значителни различия по размера на възнаграждението в регионален план. На второ място по заплащане е област Враца със 6631 лв. (или с 27% по-малко от заплащането в столицата). Със средногодишна заплата над 6000 лева са и областите: Стара Загора, Варна, София и Бургас. При останалите области заплащането намалява в интервала от 0,62 (за Габрово) до 0,52 пъти от заплащането в столична област.

Като се има предвид анализа по всички показатели, определящи социалното развитие на страната в регионален план може да се каже, че водещото място по подразбиране е за столична област, а последното място – за област Видин.

Следователно, столицата има най-ефективно развиваща се икономика, докато останалите градове се нуждаят от повишаване на икономическата производителност и конкурентоспособност, въвеждането на новите информационни и комуникационни технологии в икономиката, както и промени в образователната система за подобряване качеството на човешкия капитал.

Големите градове са в основата на развитие на районите за планиране. В тях са съсредоточени производството, услугите, образованието, науката и културния живот. Със своето развитие те оказват положително влияние на регионално и национално равнище. Такива са териториите около София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Плевен и Стара Загора, които са водещи в йерархията на населените места. Проблемът е, че тези градове са неравномерно разположени на територията на страната. В резултат на това големи части от селищната мрежа са отдалечени от големите градски центрове и се проявява проблемът “център–периферия”. Именно неравномерното развитие на мрежата от големи градове е причина да се наблюдават различия в социално-икономическото развитие в национален мащаб, които се изразяват отчасти между районите за планиране, но най-вече вътре в районите.⁶

В резултат от анализа по различните показатели, характеризиращи социалното развитие на страната се доказва, че най-отдалечените от центъра райони имат най-ниски значения по тези показатели. Тези райони са разположени предимно в северозападната, североизточната, южната, югоизточната и югозападната част от територията на страната (например територии, принадлежащи към областите Видин, Силистра, Кърджали, Ямбол и др.).

⁶ Оперативна програма “Регионално развитие” 2007-2013, МППБ, Главна дирекция “Програмиране на регионалното развитие”, С., 2007 г, <http://www.mtitc.government.bg/upload/docs/OPRD.pdf>.

Многомерен сравнителен анализ за оценка на социалното развитие.

Индикаторите, които определят сферата на социалното развитие са демографската структура и демографските процеси, здравеопазването и тези характеризиращи образованието на населението. В доклад за икономическото и социалното развитие се казва: "...демографията, здравеопазването и образованието... – се превърнаха в надежден източник на данни за социалните индикатори в световен мащаб"⁷.

С помощта на таксономичния анализ⁸ се определя мястото на всяка област по степен на социално развитие, като в модела на многомерния анализ са включени следните факторни променливи: население общо (x_1), население подтрудопособна възраст (x_2), население в трудопособна възраст (x_3) и население в надтрудопособна възраст, коефициентите на възрастова зависимост (0-14/15-64 (x_4); 65+/15-64 (x_5); 65+/0-14 (x_6) и 60-64/15-19 (x_7)), специализираните институции за предоставяне на социални услуги (x_8), броят на лекарите (x_9), детските ясли (x_{10}), учебните институции (x_{11}), общо-образователните училища (x_{12}), специалните училища (x_{13}), общият доход (x_{14}) и разход на домакинство (x_{15}) и общият доход (x_{16}) и разход на лице (x_{17}).

При някои от показателите има информация поотделно за броя и капацитета. Това са: болничните и извънболничните заведения, детските градини и социалните услуги, които се предоставят в общността. След първоначално тестване на тези показатели, при които има "дублиране" на информация (степената на зависимост между тях е много силна), в анализа остават: болничните заведения (капацитет – x_{18}), извънболничните заведения (брой – x_{19}), детските градини (капацитет – x_{20}), социалните услуги, които се предоставят в общността (брой (x_{21}) и капацитет(x_{22})).

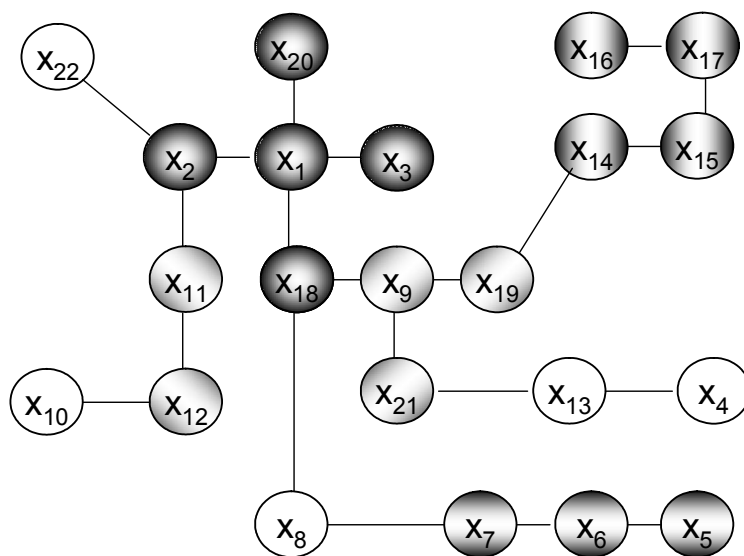
Населението над трудопособна възраст не се включва в анализа поради двупосочното му тълкуване – от една страна това е критерий за продължителност на живота (и затова би трябвало да се работи с неговия максимум), но от друга страна – това може да се тълкува като показател за застаряване на населението (което пък е фактор с отрицателно действие).

Коефициентът на възрастова зависимост (0-14, 65+/15-64) също не участва в анализа по две причини: първо, при него се дублира информацията от първите два коефициента на възрастова зависимост (0-14/15-64 и 65+/15-64) и второ, при определяне на еталона на развитие не може еднозначно да се тълкува дали трябва да се работи с максимума или минимума на този показател.

В анализа са включени общо 22 факторни променливи, основаващи се на информация за населението и демографските процеси, образованието, здравеопазването и социалните услуги. Моделът за връзка между признаците е представен във фиг. 7.

⁷Икономическо и социално развитие, http://www.undp.bg/uploads/documents/1219_653.pdf, С. 218.

⁸За по-подробно описание на таксономичния анализ вж. Цанова, Ст. Сравнителен многомерен анализ за определяне на мястото на България според ползите и негативите от емиграцията. сп. Статистика НСИ. С. ISSN 1310-7410. кн. 1-2. 2010 г.

Фиг. 7. Модел за връзка между признаците за оценяване на социалното развитие

Признаците са обособени в пет групи с различен брой променливи във всяка от тях. Ядрото с минимално разстояние между признаците включва описаните в таблица 8. Представителят от тази група, отговарящ на условието: сумата от разстоянията да е число минимум, е признакът *население*. Той най-силно се корелира с всички останали признаци в групата.

Таблица 8. Матрица на разстоянията между признаците

Факторни променливи	x_1	x_2	x_3	x_{18}	x_{20}
x_1	,000	,548	,182	,937	1,446
x_2	,548	,000	,608	1,318	1,667
x_3	,182	,608	,000	,940	1,452
x_{18}	,937	1,318	,940	,000	1,608
x_{20}	1,446	1,667	1,452	1,608	,000
$\sum c_i$	3,113	4,140	3,182	4,803	6,173

Следващата група признаци е представена от променливите, описващи дохода и разхода на едно домакинство и съответно на едно лице. Най-силна е зависимостта по групи: доход спрямо разход на домакинство и доход спрямо разход на лице.

Таблица 9. Матрица на разстоянията между признаците

Факторни променливи	x_{14}	x_{15}	x_{16}	x_{17}
x_{14}	,000	1,762	2,942	3,545
x_{15}	1,762	,000	2,921	2,644
x_{16}	2,942	2,921	,000	1,591
x_{17}	3,545	2,644	1,591	,000
$\sum c_i$	8,249	7,327	7,453	7,779

Тези признаци са включени в една група, защото характеризират една и съща страна от социалното развитие и е достатъчен само един представител, който бъде включен в последващия анализ. Изборът е за променливата разход на домакинство с минимална сума на разстоянията $\sum c_i = 7.327$.

Таблица 10. Матрица на разстоянията между признаците

<i>Факторни променливи</i>	x_9	x_{19}	x_{21}
x_9	,000	1,542	1,466
x_{19}	1,542	,000	1,852
x_{21}	1,466	1,852	,000
$\sum c_i$	3,008	3,394	3,318
<i>Факторни променливи</i>	x_{11}	x_{12}	x_2
x_{11}	0,000	0,573	1,236
x_{12}	0,573	0,000	1,641
x_2	1,236	1,641	0,000
$\sum c_i$	1,809	2,214	2,878

<i>Факторни променливи</i>	<i>Възрастови съотношения</i>		
	x_7	x_6	x_5
x_7	,000	2,902	3,922
x_6	2,902	,000	2,286
x_5	3,922	2,286	,000
$\sum c_i$	6,824	5,188	6,208

В останалите три групи се съдържат по три признака във всяка от тях (таблица 10). При първата комбинация от променливи изборът е в полза на броя на лекарите по области, а във втората факторът учебни институции отговаря на условието за минимална сума от разстояния.

Третата таблица включва комбинацията от променливи, описващи възрастовите съотношения (известни още като коефициенти на възрастова зависимост). Характерно за тях е, че в групата се наблюдава силна корелационна зависимост, а спрямо голяма част от останалите признаци, зависимостта е слаба отрицателна. Изборът в тази група е за съотношението надтрудоспособно към подтрудоспособно население.

Признаците, които са включени самостоятелно в анализа са: коефициентът на възрастова зависимост 0-14/15-64 г., специализираните институции за предоставяне на социални услуги, детските ясли, специалните училища и социалните услуги (капацитет).

Оценката на социалното развитие по области се основава на 10-те факторни променливи (таблица 11): първите пет от представителите за всяка група и останалите, които участват самостоятелно.

Таблиця 11. Матриця на розстояннята и коефициенти на йерархия на признаците

Факторни признаци	x_1	x_{11}	x_{10}	x_{22}	x_{13}	x_4	x_6	x_{14}	x_8	x_9
x_1	,000	1,384	2,622	2,543	4,141	7,831	8,388	5,744	3,188	,888
x_{11}	1,384	,000	2,163	2,563	4,087	7,573	8,705	6,096	3,483	1,994
x_{10}	2,622	2,163	,000	2,967	4,654	7,193	8,905	6,702	3,832	2,872
x_{22}	2,543	2,563	2,967	,000	4,442	7,673	8,115	6,431	3,708	2,796
x_{13}	4,141	4,087	4,654	4,442	,000	6,832	8,498	6,603	5,232	4,179
x_4	7,831	7,573	7,193	7,673	6,832	,000	9,394	7,903	7,919	7,948
x_6	8,388	8,705	8,905	8,115	8,498	9,394	,000	7,692	7,544	8,158
x_{14}	5,744	6,096	6,702	6,431	6,603	7,903	7,692	,000	6,898	5,633
x_8	3,188	3,483	3,832	3,708	5,232	7,919	7,544	6,898	,000	3,335
x_9	,888	1,994	2,872	2,796	4,179	7,948	8,158	5,633	3,335	,000
w_i	36,729	29,341	33,004	41,239	48,668	60,872	48,395	59,700	45,138	37,802
λ	0,603	0,482	0,542	0,677	0,800	1,000	0,795	0,981	0,742	0,621

Най-голямото разстояние между признаците е: $k = \max_i \min_j \rho(a_i, a_j) = 8,506$.

Определя се признакът, чиято сума от разстоянията е максимална $w_m = \max_i w_i = 60,872$. Изчисляват се коефициентите на йерархия за всеки от

признаците: $\lambda = \frac{w_i}{w_m}$ (последният ред от таблицата).

Прави впечатление, че коефициентите на йерархия са близки по значение. Максимумът се пада на коефициента на възрастова зависимост, който определя дела на населението в подтрудоспособна възраст, към това в трудоспособна. По-големите стойности на този показател, показват по-голяма раждаемост по области спрямо трудоспособното население, така че в еталона на развитие той участва със своя максимум.

Следващият по ранг е разходът на домакинство – логично е този показател да е от водещо значение при оценката на социалното развитие. По-големите разходи се предхождат от по-големи доходи (зависимостта вече беше доказана), а това е основен критерий за благосъстоянието на населението.

На трето и четвърто място, с близко значение на коефициентите, са факторните променливи: специални училища и вторият коефициент на възрастова зависимост (65+/0-14 г.). Последният показател участва в еталона на развитие със своя минимум. Всички останали променливи се включват в еталона с максималното си значение. В *еталона на развитие* са включени значенията на променливите по области съответно:

Таблиця 12. Еталон на развитие

$x_1 = 4,29$	$x_4 = 3,20$	$x_6 = -1,60$	$x_{10} = 4,25$	$x_{22} = 2,95$
София (столица)	Сливен	Сливен	София (столица)	Пловдив
$x_8 = 3,42$	$x_9 = 4,49$	$x_{11} = 3,70$	$x_{13} = 2,93$	$x_{13} = 2,13$
София (столица)	София (столица)	София (столица)	София (столица)	Габрово

При повечето от признаците първото място е за столична област, което означава, че тя е водеща и по социално развитие. Област Сливен е с най-благоприятната демографска структура на населението, Пловдив води по капацитет на социалните услуги и Габрово е с максимални разходи на едно домакинство.

Определяне на интегралната оценка. Интегралната оценка е винаги положителна величина, по-малка от единица и гарантира по-добър резултат при стойност, клоняща към нула ($d_i \rightarrow 0$). Резултатите от подреждането на областите по социално развитие, в резултат от прилагането на таксономичния анализ са посочени в таблица 13. Класацията водят областите София (столица), Пловдив, Варна, Благоевград, Бургас и Стара Загора, а последните места се заемат от областите Видин и Перник.

Таблица 13. Интегрално и рангово оценяване на областите по социално развитие

Статистически области	Рангова оценка	Интегрална оценка	Статистически области	Рангова оценка	Интегрална оценка
	R	di		R	di
Бургас	0,6502	5	Разград	0,7923	18
Благоевград	0,6453	4	Русе	0,7811	16
Добрич	0,7848	17	София	0,7482	10
Габрово	0,8377	23	Шумен	0,7511	12
Хасково	0,7484	11	Силистра	0,8343	21
Ямбол	0,8087	20	Сливен	0,7205	9
Кюстендил	0,8600	25	Смолян	0,8727	26
Кърджали	0,8405	24	София (столица)	0,2936	1
Ловеч	0,7788	15	Стара Загора	0,6563	6
Монтана	0,7972	19	Търговище	0,8360	22
Пазарджик	0,6815	7	Варна	0,5708	3
Пловдив	0,4638	2	Видин	0,8813	27
Перник	0,9094	28	Враца	0,7532	13
Плевен	0,6950	8	Велико Търново	0,7593	14

Анализът на социалното развитие по райони и области за планиране доказва значими различия между тях по отношение на населението и демографските процеси, човешкия капитал и пазара на труда. Основните изводи, които се очертават в резултат от анализа са в следните направления:

Пазар на труда. Съществуват значителни вътрешнорегионални различия по отношение на човешките ресурси и пазара на труда. Такива се наблюдават по отношение на показателите, определящи всички аспекти на функционирането и развитието на трудовия пазар – заетост и безработица, образователна и демографска структура на работната сила.

Различията в заплащането на труда са от една страна по райони и области, а от друга по икономически дейности. Най-добре платените браншове в страната са на първо място: финансовите и застрахователните дейности (2,22 пъти над средната работна заплата за страната), следвани от информационните и далекосъобщителните услуги (2,13 пъти) и производството и разпределението на електрическа и топлоенергия и газ (1,99 пъти).

Като се има предвид анализа по всички показатели, определящи социалното развитие на страната в регионален план може да се каже, че водещото място по подразбиране е за столична област, а последното място – за област Видин.

Население и демографски процеси. Големите градове, които са и развити икономически центрове, имат население с голяма концентрация, докато в малките градове, респ. общини се наблюдава изходяща миграция от тях към големите градове, което обуславя наличието на големи вътрешно регионални различия.

Притегателните центрове на територията на страната са областните центрове – всеки район си има по едно ядро, което е и водещият град. Изключение прави само

северозападен район, при който няма изразен притегателен център, тъй като при всички областни градове от този район се наблюдава отрицателно механично салдо.

Като потвърждение на горното, при повечето области в Република България, най-голям е относителният дял на трудоспособното население в областния център. Причините са, че там има повече възможности за трудова реализация и по-добри условия на живот.

Изменението на населението в резултат от естествения прираст за 2008 г. е с – 32811 души. Този показател е отрицателен за всички райони за планиране.

Като резултат от горните разсъждения може да се каже, че продължават негативните тенденции в развитието на демографските процеси, което от своя страна води до промени във възрастовата структура на населението – задълбочава се процесът на неговото застаряване. Основната причина е ниският жизнен стандарт на населението, в резултат от проблемите, съпътстващи икономическото развитие на страната.

Образование. Наблюдават се големи различия в регионален аспект по отношение на достъпа до добро и качествено образование. Населението в по-отдалечените от регионалния център места, формиращо групите с нисък доход и етническите малцинства, е изложено на риск от икономическо и социално изолиране.

Делът на високообразованото население в Югозападния район е най-висок поради влиянието на столицата, която има най-добрите образователни характеристики на населението в страната.

Населението с висше образование е съсредоточено предимно в областните центрове. Делът на завършилите висша образователна степен от работещите в България към настоящият момент е значителен. От друга страна, районите и областите, в които има повече села се характеризират с по-голям относителен дял на групи от населението с по-ниско образование.

Резултатите от многофакторния анализ за характеризиране на социалното развитие, сочат че, класацията се води от областите София (столица), Пловдив, Варна, Благоевград, Бургас и Стара Загора, а последните места се заемат от областите Видин и Перник. Големите градове са в основата на развитие на районите за планиране. В тях са съсредоточени производството, услугите, образованието, науката и културния живот. Със своето развитие те оказват положително влияние на регионално и национално равнище. В резултат от анализа по различните показатели, характеризиращи социалното развитие на страната се доказва, че най-отдалечените от центъра райони имат най-ниски значения по тези показатели.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Икономическо и социално развитие, http://www.undp.bg/uploads/documents/1219_653.pdf, С. 218.
2. Национална стратегия за регионално развитие на Република България за периода 2005-2015 г., Обн. ДВ. бр.42 от 17 Май 2005 г.
3. Оперативна програма “Регионално развитие” 2007-2013, МРРБ, Главна дирекция “Програмиране на регионалното развитие”, С., 2007 г, <http://www.mtitc.government.bg/upload/docs/OPRD.pdf>.
4. Районите, областите и общините в Република България 2008, НСИ, С., 2010.
5. Плюта В., Сравнителный многомерный анализ в экономических исследованиях. Методы таксономии и факторного анализа., М., Статистика, 1980.
6. Цанова, Ст., Анализ на ефектите от външната миграция на населението Годишник на СА “Д.А. Ценов” Свищов т. СХ, 2008.
7. Цанова, Ст. Сравнителен многомерен анализ за определяне на мястото на България според ползите и негативите от емиграцията. сп. Статистика НСИ. С. ISSN 1310-7410. кн. 1-2. 2010 г.